

Balogh Géza**WAYANG: BÖLCS BOHÓCOK, HARCOS MAJMKOK**

Az európai kultúra történetében hiányzik a folytonosság. A görög színházat is újra fel kellett fedeznünk, miután a keresztény középkor eltörölte a föld színéről az antik világ emlékeit, az ókori műveltség bölcsőjének hatalmas eredményeit. A reneszánszban minden újra kezdődött: fel kellett fedezni a görög-római kultúra és tudomány emlékeit. Seneca halálát követően (Kr.u. 65) majdnem ezer év telik el, mire ismét valamilyen dramatikusszövegek születnek a kontinensünkön.

Ázsia és Afrika helyzete egészen más. Ott a hagyományok folyamatosan élnek, még hozzá olyan régi időkől, amelyekről csak bizonytalan feltevésekre támaszkodhatunk. A színház történetéig maig nem döntötte el például, hogy megelőzte-e a bábjáték az egyéb drámai művészetek megjelenését a Távol-Keleten, vagy pedig a dráma hatott termékenyítőleg a bábművészet különböző formáinak kialakulására. Mindkét állításra találhatunk érveket, mint ahogy a Kelet kultúrájának évezredek homályába vesző kezdetei is hasonló bizonytalanságban tartják a kutatókat. Egy legenda szerint Kínában állítólag már háromezer évvel ezelőtt játszottak bábjátékot, a jávai színháték legfejlettebb változata, a *wayang* is nagy hatással volt Ázsia egész kultúrájára.

Az amerikai kontinens tudósai 2015-ben a *Puppetry International* című folyóirat teljes őszi-téli számát szentelték a keleti bábjátéknak. Indonézia és Malajzia egykori és mai játékkormait mutatták be. A kiadvány szerzői természetesen nem történeti áttekintésre vállalkoztak, ötven oldalon ez aligha volna

lehetséges. De a tematikus szám a bábjáték kezdetéhez tér vissza, és a *wayang* különféle fajtáinak alakváltozásait elemzi. A szó némi bizonytalanságot takar mifelénk. Eredeti jelentésén máig vita folyik: ősz, báb, játék is lehet. Egyik fajtáját, a *wayang golek*et Richard Teschner vezette be a 20. század elején az európai bábművészetbe és a szakmai köztudatba, majd Blattner Géza 1919-ben bemutatott szecessziós műsorának címében találkozhatott vele a budapesti közönség. Blattner műsorában, a *Wayang játékokban* azonban oldalról mozgatót sík figurák szerepeltek, míg Teschner figuráira jobban hasonlítottak obrazcvo bábszínházának pálcás bábjai, amelyek a második világháború után egész Európában elterjedtek. A szláv nyelvterület hamarosan önálló szót is gyártott hozzá, és a jávai eredetre utalva „javajkának” nevezte el. Sok más országban – így nálunk is – vagy megmaradt a *wayang* elnevezés, amelynek az írása fokozatosan átalakult a fonetikus vajanggá, vagy a könnyebb érthetőség kedvéért pálcás bábként emlegetik. Az előbbi változat önállóan mindenképpen pontatlan, csakis jelzős szerkezetben használható, hiszen a *wayang/vajang* számos bábtípus jelölésére szolgál, és félreértésekre ad alkalmat.

„A *wayang epikus csaták, istenek és majmkok alakját, egész éjszakán át tartó előadások trópusi gyönyörét, a gamelán¹ zengő szépségét idézi elénk* – írja a *Puppetry International* előszavában Andrew C. Periale². – A szó *alighanem az ősi „bayangból” ered, ami árnyat jelent, de ahogy Kathy Foley³ professzor felhívja rá a figyelmünket, a „shangiang” is*

1 A gamelán zenekar alaphangszerei gongok, fémlapok, üstök, dobok, xilofon, citera, bambuszfuvala és egy kéthúros hegedűfajta, a *rebab*. A kísérezőzenének is sajátos dramaturgiája van: másfajta hangrendszer szolgál meg az indiai eposzok előadásain és más a jávai hősmundák alatt. Az előbbi neve *slendro*, az utóbbi *pelog*.

2 Andrew Periale amerikai bábjátékos, író. Feleségével 1986-ban megalapította a Perry Alley Theatre-t. A *Puppetry International* felelős szerkesztője.

3 Kathy Foley a kaliforniai egyetem színháztudományi tanszékének tanára. Kutatási területe az ázsiai színház.

ott bujkál mögötte, amely a messzi múltból előlépő szellem vagy istenség. A wayang ma már nem csupán árnyjáték típusokat foglal magába (a wayang topeng maszkokat alkalmaz, a wayang golek pálcás báb, a wayang beber pergamentkeresre festett kép, stb.), hogyan tekinthetjük hát mégis meghatározó jellemzőnek az »árny« állandó jelenlétét ebben a művészetben? Az árny tökéletes harmóniában van jelen azoknak az országoknak a kultúrájában, ahol a wayang virágzik, elsősorban Indonéziában és Malajziában. Képes a lét spirituális aspektusát kifejezni, miközben mi csak áttételesen tudjuk szemlélni a vásznon zajló eseményeket, mintegy »tükrök által homályosan«. A hagyományos wayang árnyjáték előadásokon a közönség a vásznon mindkét oldalán ül,⁴ látja a világ színét és fonákját. Képes közlekedni a két világ között. Egyszerre kísérletező és szimbolikus a jelenléte. [...] A wayang az elbeszélés ősi formája, a legelső kapcsolat a világgal, amely a Rámájában és a Mahábháratában megjelenik. A néző visszatér a 9. századba. Igaz, nem megy el egészen a források eredetéig, hiszen néhány tudós szerint azokat a Krisztus előtti 3. évszázadban kell keresnünk.” A két hatalmas mitikus eposz azonban nem csupán India kultúrájának alapköve, de egész Délkelet-Ázsia szellemi világának alakulását döntően befolyásolta. Az indonéz szigetvilág területein már az időszámításunk kezdetén megjelentek az indiai bevándorlók, magukkal hozva magasabb kultúrájukat és a brahmanizmust. Nyilvánvaló, hogy az indonéz árny- és

bábjáték területén is korán felbukkannak az indiai témák. A wayang purva Jáva őstörténetét dolgozza fel, amely a Mahábháratára és a Rámájánára épül. A wayang golek kialakulását a legenda szerint az egyik jávai állam uralkodója kezdeményezte. A wayang klitik félplasztikus bábjait pálcákkal mozgatják a fehér vászon előtt. Malajzia bábművészeti emlékei közül pedig a wayang melayu a legkorábbi, amely a jávai wayang kulitta emlékeztet, és szintén a két nagy indiai eposz epizódjait dolgozza fel. De a szerkesztő már a szám bevezetőjében kijelenti, hogy a cikkírók nem a báb történet fejezeteit kívánják felidézni, csupán utalnak néhány fontos, ma is élő játékformára. Kathy Foley és Karen Smith⁵ *Kozmikus hegyek* című írása a wayang egyik különlegesen szép és szimbolikus fajtáját, az életfát mutatja be néhány közép-jávai példa segítségével. Matthew Isaac Cohen⁶ a műfaj egyetemes hagyományait és jelenkori útkereséseit elemzi *Egy dalang kilátásai* című esszéjében. Joko Susilo⁷ *Vallásos előadás Jáván* című emlékezése gyerekkori élményeit idézi fel dalang édesapja működéséből. A cikkíró tízéves korában készítette el első önálló, egész éjszakán át tartó wayang kulit-előadását. Kristin Haverty⁸ egy 2001-es Bali-szigeti utazása emlékét idézi fel, amelyre I Wayan Narta dalang játékost kísérte el egyetemistaként. A cikkíró a népszerű amerikai indonéz-specialista íróndó, Mary Sabina Zurbuchen egyik könyvéből idéz: „A dalang, aki már sok időt töltött a formák és fortélyok manipulálásával, mindig múlt időben beszél; az egységes verbális formában

4 A jávai árnyjáték jellegzetes vonása a közönség elhelyezkedése. A régi társadalmi konvenciók nyomán a férfiak a játékos, a dalang oldalán ülnek. Így tulajdonképpen nem árnyjátékot látnak, hanem a megvilágított vászon előtt mozgó színes figurákat. A férfinezők beavatottak, az előadás nem rejteget előttük titkokat. Ellenben a nők és a gyerekek a túldoldalon foglalnak helyet, és így teljes marad számukra az árnyjáték illúziója.

5 Karen Smith ausztrál bábművész, képzőművész, gyűjtő, az UNIMA USA és az UNIMA India korábbi elnöke. Évekig élt Indonéziában és Indiában.

6 Matthew Isaac Cohen brit tudós és dalang játékos, a londoni Royal Holloway Egyetem Nemzetközi Színházi Intézetének tanára, a wayang kulit hagyományainak kutatója.

7 Joko Susilo az indonéziai Solóban tanulmányozta az árnyjátékot a STSI (Sekolah Tinggi Seni Indonesia) Intézetben, majd 1987-től ugyanitt működött tanárként. 1993-tól Új-Zélandban élt. Doktori disszertációját az Otago Universityn védte meg 2000-ben. Egész éjszakás wayang kulit előadásokat játszott Indonézia több nagyvárosában.

8 Kristin Haverty bábjátékos, stop-motion sziluet animátor és zenész. A Tears of Joy Színház tagjaként turnézott, a Sarah Lawrence College-ban és a Bali-szigeti Wayan Nartha Intézetben tanult. Jelenleg az UNIMA-USA vezetőségi tagja és az atlantai Center for Puppetry Arts munkatársa.

Purbaya a wayang golek lenong betawi bábjai között. Fotók: Dave Heesen és Karen Smith

Aynu zenészei a színpalán mögött

Jelenet a Poro Oynából: Aynu mítosza (2014) Fotók: Gerardo Perez

Purbaya gyűjteményének bábjai, Barack Obama figurája

és az előadás összefüggéseiben mégis mindig jelen idejű a játéka.⁹ Ez a kettős idő, a múlt és a jelen együttes jelenléte ragadja meg a tanulmány szerzőjét a nagyszerű dalang játékos szigorúan tradicionális és minden ízében modern wayang kult előadásában. Mintha még a 21. században is érvényesülne a *Mahábhárata* utólag betoldott keretelbeszélésének epikus dramaturgiája.¹⁰

Marianna Lis¹¹ *Wayang Bocor* című tanulmánya az újabb indonéz árnyjátékos nemzedék egyik képviselőjét, Eko Nugrohót mutatja be, aki 2008 decemberében készítette első wayang bocor előadását a jakartai Salihara Színházban *Becsomagolt szív egy hűtőszekrény belsejében*¹² címmel. Az előadás a rendező korábbi műsoraiban is alkalmazott fekete-fehér animációra épül. A különös, flexibilis figurák egy családi tragédiát játszanak el, amelynek okozója a házaspár transzvesztita fiúgyermeke. A válság tetőfokán a feleség viszonyt kezd egy másik férfival, mire a férj megöli. Az előadás végén mindenki meghal, mint egy valamirevaló Shakespeare-tragédiában. A játék az európai színház és a wayang kult kombinációja. A wayang bocor (bocor: lyukacsos, szivacszerű) az abszurd színház felé kacsintgat, miközben következetesen őrizi a báb- és árnyjáték hagyományait, és némi iróniával követi a Shakespeare-színház dramaturgiai elveit. Larry Reed¹³ A *wayang felé* című önvallomása arról számol be, miként választotta hivatásul az egykori színész, filmes, fotográfus és nyelvész az amerikai

kontinensen alig ismert játéktípus népszerűsítését. Azt is mondhatnánk, hogy életútja az ellentétpárja Eko Nugrohóénak. Tetszetős fordulat önéletrajzában, hogy a sorsa akkor dőlt el, amikor egy nyolcmilliméteres felvevőgéppel elindult Indonéziába, és az egyik faluban ellopták a kameráját. Mihez kezdhetett a nélkülözhetetlen munkaeszköz elvesztése után egy vadidegen távol-keleti országban, ahol egyetlen szót sem ért azokon a nyelveken, amelyeket ott beszélnek? Szorult helyzetében betévedt egy árnyszínházba. Szerelme első látásra. És ahogy a giccses regényekben lenni szokott, a történet úgy folytatódott, hogy néhány év múlva visszatért, és örök hűséget esküdött szerelme tárgyának. Nonprofit szervezetet alapított, amely arra vállalkozott, hogy az amerikai közönséget megismerteti az árnyjátékkal. „Az indonéz gondolkodásában az «árny» azt is jelenti, hogy «fantázia» – írja. – Egy olajlámpa lángjánál bábok sziluettjeit látjuk egy vetítővásznon. A gamelán-zenekar hangjaira izgalomba jönnek a nézők. Az egész falu feszülten vár. A filozofáló hajlamú felnőttek és a kacagni vágyó gyerekek együtt bámulják a csodát, amelyben románcok is akadnak, hogy a tinédzser korosztálynak is jusson valami kedvére való. Amióta a történeteket rögtönözve játszzák, még a legrégebbi história is minden éjjel vadonatújnak látszik.” A hazatérés után olyan előadások születtek a ShadowLight Productions színpadán, mint A *prérifarkas utazása*¹⁴ 2000-ben, A *folyó szellemei*¹⁵ 2009-ben, vagy a *Poró Oyna: az Aynu mítosza*¹⁶ 2014-ben.

9 Mary Sabina Zurbuchen: *The Language of Balinese Shadow Theater* (A Bali-szigeti árnyszínház nyelve), Princeton University Press, 1987, 253.

10 A keret-elbeszéléses megoldás végig jellemző a *Mahábháratára*, amely régiesen párbeszédese: egyes beszédben idézi a szereplők szavait, „X.Y. szólt” típusú formulával, ahol pedig nem valamelyik szereplő beszél, ott „a dalnok szólt” szöveggel egészül ki a szöveg.

11 Marianna Lis lengyel színháztörténész. Mester fokozatát a varsói Aleksander Zelwerowicz Színművészeti Akadémián szerezte 2011-ben, jelenleg a Lengyel Tudományos Akadémia doktori iskolájának hallgatója. Disszertációját a wayang újkori változatairól készíti.

12 Bungkusani Hati di dalam Kulkas

13 Larry Reed a hetvenes évek elején fordult az árnyjáték és a wayang felé. Az évtized végén megalapította a ShadowLight Productions elnevezésű színházát. Az elsők egyike volt az amerikai kontinensen, aki élethivatásul választotta a Távol-Kelet árnyjáték művészetének terjesztését.

14 Coyote's Journey

15 Ghosts of the River

16 Poró Oyna: The Myth of the Ainu. (Az aynu törzs Japán északi részén él.)

Karen Smith másik tanulmánya Tizar Purbayát, a 2015-ben agyvérzés következtében elhunyt indonéz bábművészt mutatja be, aki a wayang kult után felfedezte a maga számára a wayang golekét is, méghozzá annak sajátosan indonéz fajtáját, a Betawi stílusú bábjátékot. A „wayang golek lenong Betawi” tradíció a gyarmati időkbe vezetnek vissza, amikor még a hollandok (a betawi őslakosokra utalva) Batáviának nevezték „Holland Kelet-India” fővárosát, a mai Jakartát. A fiatal Tizar Purbaya előbb a wayang kulit betawi iskoláját járta ki, és elmélyedt a dalang mesterség különleges világában. Több tucat alkalommal turnézott Japánban, és nagy hatással volt rá a bunraku. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy felfedezte a Szunda-szigeten is megtalálható wayang golekét, amely a legenda szerint 1584-ben az egyik jávai állam uralkodójának kezdeményezésére jött létre. De míg a hagyományos változat a *Mahábhárata* és a *Rámájána* epizódjait dolgozta fel, Tizar Purbaya első sorban saját népe történelméből, a holland gyar-

matosítók elleni lázadásokból, vagy Jakarta régi városi folklórijából és szellemtörténeteiből merítette témáit. 50-80 centiméteres bábjai teljesen plasztikusak, fából faragott, naturalista fejekkel, amelyek néha élethű szobroknak tűnnek. Halálával nem szakadt meg a wayang golek lenong betawi újkori története. Három fia, Mario, Ricky és Reza tovább folytatja a megszállott apa szép hivatását.

A gondosan válogatott arcképcsarnokot egy malajziai dalang, Mak Erak pályaképe, a wayang és az iszlám politika összefüggéseit elemző írás, a görög mitológia továbbélését biztosító wayang-feldolgozások elemzése és egy homályos múltú jávai árnyjáték-fajta, a *wayang sasak* létrejöttének történelmi, vallási és szociális hátterét ismertető írás egészíti ki.

(*Puppetry International*. Fall and Winter 2015. 38. szám, *Wayang: Wise Clowns, Warrior Monkeys*. Az UNIMA-USA folyóirata)

WAYANG: WISE CLOWNS, FIERCE MONKEYS

Géza Balogh's review features the Atlanta-based American journal, *Puppetry International*. Specifically, he presents the Fall/Winter 2015 issue, which highlights the modern-day metamorphoses of the traditional shadow puppetry of Indonesia and Malaysia. In the introduction, Andrew Periale, Editor-in-Chief of the magazine, writes: "Wayang is an ancient form of storytelling – the earliest references (according to some sources) go back to the 9th century – but not as ancient as the stories at its roots: the *Ramayana* and *Mahabharata*. One must exercise caution when putting a date on these epics. Some scholars believe the 3th century BCE is likely, their origins lost in Indian antiquity." The article features the following: Kathy Foley and Karen Smith: *The Tree of Life*; Matthew Isaac Cohen: *Performing Wayang Internationally: One Dalang's Perspective*; Dr. Joko Susilo: *Religious Performance in Java*; Kristin Haverty: *Becoming Modern in Bali*; Marianna Lis: *Wayang Boco*; Larry Reed: *My Life with Shadows*; Karen Smith: *Wayang Golek and Tizar Purbaya* and William F. Condee: *Wayang and Political Islam in Malaysia*.

PUPPETRY INTERNATIONAL

Issue no. 38

Editorial Pages by Andrew Portale 2

SPECIAL SECTION: WAYANG

The Tree of Life/Cocoon: Mountaintop by Satry Saly/Karen Stroh	4
Performing Wayang Internationally by Matthew Isaac Cohen	8
Religious Performance in Java by Joko Susilo	12
Sugesti Sengul by Kristin Mavery	16
Wayang Boco by Marianne Lin	20
My Life with Shadows by Larry Reed	23
Wayang Golok Lenceng Betawi and Tiar Parhaya by Karen Stroh	25
Wayang Kelantan Beyond Borders by Kathy Foley	28
Wayang and Political Islam in Malaysia by William F. Condee	32
Wayang Gresh Myths by I Nyoman Sedana	35
A Letter From Oz by Peter J. Wilson	36
Wayang Sasak by David Wardeh	38

NEED TO KNOW

The Pitarasagan & Mechanical Theater of Peter Blument by Ryan Roward	42
Ety Fery's Gramidjar, review by Theresa Semler	46
2014-2015 UNIMA-USA Citations	48

©2015 UNIMA USA

Puppetry International is a publication of UNIMA USA, Inc.

American Center of the
UNIMA INTERNATIONAL de la MAISONNETTE
Promoting international knowledge and understanding through the art of puppetry
c/o Center for Puppetry Arts, 1401 Spring Street, NW
Atlanta, GA 30309 USA | Tel: 404-525-8089 | www.centerforpuppetry.org

On the COVER:
Wayang Golok Lenceng Betawi
and Tiar Parhaya
(see article, page 25)